

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) เคยเขียนบทความกล่าวถึงท่านผู้หญิง
พูนสุข พนมยงค์ เนื่องในโอกาสที่ท่านผู้หญิงมีอายุครบ ๘๔ ปี เมื่อวันที่
๒ มกราคม ๒๕๓๙ ว่า

“ท่านผู้หญิงพูนสุข พนมยงค์ มิใช่เป็นเพียงบุคคลหนึ่งที่มีชื่อผ่าน
เข้ามาในประวัติศาสตร์ในฐานะเป็นภริยาของท่านรัฐบุรุษอาวุโส ปรีดี
พนมยงค์ เท่านั้น แต่ชีวิตของท่านผู้หญิงพูนสุข พนมยงค์ เป็นประวัติ-
ศาสตร์ส่วนหนึ่งที่เดียว อย่างน้อย ในกระแสแห่งความผันผวนปรวนแปร
ของเหตุการณ์บ้านเมืองที่ชีวิตของท่านผู้หญิงพูนสุขถูกกระทบกระเทว
อย่างหนักหน่วงรุนแรงครั้งแล้วครั้งเล่าตลอดช่วงเวลายาวนาน ท่านผู้หญิง
รู้เห็น รู้ลึก มองสถานการณ์และเหตุการณ์เหล่านั้นอย่างไร รวมทั้งนำ
ชีวิตและบุคคลที่เกี่ยวข้องโดยเฉพาะครอบครัวลุล่วงผ่านพ้นมาได้อย่างไร
ก็เป็นเรื่องที่น่าสนใจศึกษาอย่างมาก”

ท่านผู้หญิงพูนสุขเกิดในสมัยรัชกาลที่ ๖ ในตระกูล ณ ป้อมเพชร์
ซึ่งเป็นตระกูลขุนนาง บิดาของท่าน คือ พระยาชัยวิชิตวิศิษฎ์ธรรมธาดา
เป็นอธิบดีกรมราชทัณฑ์คนแรกของประเทศ อายุไม่ถึง ๑๗ ปี ท่านผู้หญิง
ก็สมรสกับนายปรีดี พนมยงค์ ดอกเตอร์หนุ่มนักกฎหมายชื่อดังในสมัยนั้น

ช่วงหนึ่งแห่งชีวิต

ท่านผู้หญิงพูนสุข พนมยงค์

สี่ปีต่อมา สามีของท่านก็กลายเป็นบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์สยาม ในฐานะหนึ่งในผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาสู่ระบอบประชาธิปไตย

อายุได้ ๒๒ ปี ท่านผู้หญิงต้องลี้ภัยการเมืองไปต่างประเทศเนื่องจากนายปรีดีถูกกล่าวหาว่าเป็นคอมมิวนิสต์ และเมื่อกลับมาจากต่างประเทศ ท่านก็ต้องติดตามนายปรีดีไปทุกหนทุกแห่ง ในฐานะภรรยาของสามีที่ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย กระทรวงการต่างประเทศ และกระทรวงการคลัง อายุเพียง ๒๘ ปี ท่านก็ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น “ท่านผู้หญิง”

เมื่อเกิดสงครามโลกครั้งที่ ๒ ท่านผู้หญิงพูนศุข ภรรยาผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ เข้าร่วมกับขบวนการเสรีไทย ทำงานใต้ดินส่งข่าวออกนอกประเทศให้แก่สัมพันธมิตรในช่วงเวลาแห่งความเป็นความตาย

หลังจากนายปรีดีลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรีได้ไม่นาน ก็ถูกนักการเมืองฝ่ายตรงข้ามกล่าวหาว่ามีส่วนพัวพันกับการฉ้อราษฎร์บังหลวงของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ในที่สุดทหารกลุ่มหนึ่งได้ก่อการรัฐประหารเมื่อวันที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๔๙๐ ขับ

รถถึงมาจ่อหน้าทำเนียบท่าช้าง และสาตกระสุนเข้าไปในบ้านที่ท่านผู้หญิงและลูก ๆ พำนักอยู่ เหตุการณ์นั้นทำให้นายปรีดีต้องหนีตายไปอยู่ต่างประเทศ

ต้นปี พ.ศ. ๒๔๙๕ เมื่ออายุได้ ๔๐ ปี ท่านผู้หญิงและลูกชายถูกอำนาจเผด็จการสั่งจับกุมคุมขังในข้อหากบฏภายในและภายนอกราชอาณาจักร จนท่านผู้หญิงไม่อาจทนอยู่เมืองไทยได้ ตัดสินใจติดตามไปอยู่กับนายปรีดีที่ประเทศจีนและฝรั่งเศสเป็นเวลา ๓๐ กว่าปี จนกระทั่งสามีอันเป็นที่รักได้จากไปเมื่อวันที่ ๒ พฤษภาคม ๒๕๒๖

นายปรีดี พนมยงค์ เคยเขียนจดหมายถึงท่านผู้หญิงพูนศุข เนื่องในโอกาสครบ ๔๐ ปีแห่งการสมรสว่า

“ตลอดเวลาที่ผ่านมานั้น น้องได้ปฏิบัติเป็นภรรยาที่ดี ยิ่ง พร้อมด้วยความอุทิศตน เสียสละทุกอย่างเพื่อพี่ และเพื่อราษฎรไทย แม้ว่าขณะนี้น้องได้รับความลำบากเนื่องจากความอยู่ดี-ธรรมของศัตรูที่ปองร้าย แต่วันใดวันหนึ่งในภายหน้า คุณความดีของน้อง ก็จะต้องปรากฏขึ้นแก่มวลราษฎรไทย...”

วันนี้ท่านผู้หญิงพูนศุข พนมยงค์ ในวัย ๘๙ ปี ความทรงจำยังแจ่มชัด จะมาเล่าประวัติศาสตร์บทหนึ่งผ่านภาพอดีตของท่านให้ลูกหลานได้ฟัง...

“ตอนนั้นอายุ ๒๐ ไม่รู้เรื่องว่าจะเกิดอะไร

นายปรีดีบอกว่าวันที่ ๒๓ มิถุนายน ๒๔๗๕

จะไปหาบิดามารดาที่อยู่อยุธยาเพื่อขอลาบวช พอตกกลางคืน ลูกปาลส่งเสียงร้องไม่หยุด คุณพ่อคุณแม่ที่อยู่บนตึกใหญ่ท่านก็ให้คนมาถามว่าเป็นอะไร

ฉันก็ไม่ทราบว่าเป็นอะไร แต่ตลอดคืนใจคอไม่ดี

เป็นห่วงนายปรีดีว่าจะเป็นอันตรายหรือไม่”

(หน้าซ้าย) ท่านผู้หญิงพูนศุข พนมยงค์ วัย ๔๐ ปี

ขณะที่ตำรวจนำไปศาลอาญาเพื่อขออำนาจฝากขัง เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน ๒๔๙๕

ข้อหากบฏภายในและภายนอกราชอาณาจักร

สารคดี : ท่านผู้หญิงกับอาจารย์ปรีดีรู้จักกันได้อย่างไรครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : เป็นญาติห่าง ๆ กัน นายปรีดีแก่กว่าฉัน ๑๑ ปี พ่อของฉันและพ่อของนายปรีดีเป็นญาติกัน จึงฝากฝังบุตรชายให้มาเรียนกฎหมายในกรุงเทพฯ นายปรีดีนี้มาอยู่ที่บ้าน จึงรู้จักกันตั้งแต่ฉันอายุเก้าขวบ พอเรียนจบได้เป็นเนติบัณฑิต แล้วก็ได้ทุนไปเรียนต่อทางกฎหมายที่ประเทศฝรั่งเศสเป็นเวลาเจ็ดปี พอนายปรีดีกลับมาฉันอายุ ๑๖ ปี นายปรีดีกลับมาถึงเมืองไทยวันที่ ๑ เมษายน ๒๔๗๐ กว่าที่จะแต่งงานก็เดือนพฤศจิกายน ๒๔๗๑

ตอนที่นายปรีดีพาพ่อจากอยุธยามาขอหมั้น ฉันยังไปเรียนหนังสือที่โรงเรียนเซนต์โยเซฟคอนเวนต์ตามปกติ ตอนนั้นฉันเรียนอยู่ standard 7 ตามหลักสูตรนี้เรียนภาษาไทยวันละชั่วโมงเท่านั้น วิชาอื่นสอนเป็นภาษาต่างประเทศหมด เมื่อนายปรีดีมาสู่ขอ คุณพ่อฉันก็ยอมและไม่ได้เรียกร้องอะไรนอกจากแหวนเพชรวงหนึ่ง

สารคดี : ตอนนั้นอาจารย์ปรีดีถือเป็นคนเด่นในหมู่ข้าราชการไหมครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : สมัยนั้นดอกเตอร์มีไม่กี่คน ผู้ที่มารดน้ำในงานแต่งงานบางท่านก็อวยพรว่า จะโชคดีมีโอกาสมุ่งหน้าเป็นเสนาบดีแน่นอน ตอนนั้นนายปรีดีเพิ่งได้รับพระราชทานยศและบรรดาศักดิ์เป็นรองอำมาตย์เอกหลวงประดิษฐมนูธรรม เราแต่งงานวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน ๒๔๗๑ เราหมั้นกันก่อนประมาณหกเดือน เพราะต้องรอเรือนหอที่คุณพ่อคุณแม่สร้างให้เป็นของขวัญ ซึ่งอยู่ในบ้านป้อมเพชร ถนนสีลม เวลานั้นโดนรื้อกลายเป็นถนนรวิวิธราชชนครินทร์ ตรงหัวมุมถนนสีลมตัดกับถนนสายใหม่นั้นแหละ พอเรือนหอสร้างเสร็จเราก็แต่งงาน

สารคดี : สมัยก่อนถนนสีลมเป็นอย่างไรครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : เปลี่ยว ถนนสีลมเพิ่งจะมีรถรางที่หลัง ตอนที่ครอบครัวเราอยู่ใหม่ ๆ เปลี่ยวมาก มีป่าช้าฝรั่ง มีคลอง แล่นเรือได้ดี อะไรอย่างนี้ คุณพ่อชอบฝึกพวกลูก ๆ คือมีบ้านเพื่อนอยู่ถนนสาทรเหนือ กลางคืนพาลูก ๆ ไปบ้านเพื่อน ท่านเดินนำหน้า ฉันอยู่สุดท้ายจนเคยแล้ว มันเป็นถนนดินเล็ก ๆ ไม่มีไฟฟ้าเลย ต้องถือไฟฉายไป อยู่ว่าแต่ผู้ร้าย แม้แต่จูเงี้ยวเขี้ยวขอก็อาจจะมี แต่สมัยก่อนจากสีลมไปราชดำเนินก็ไม่ไกล ขับรถเบบเดียวก็ถึงเพราะรถไม่ติด กลายเป็นรู้สึกว่ายาวขึ้นนี่ไกลกว่า

สารคดี : อยากให้ท่านผู้หญิงช่วยเล่าเหตุการณ์ในเช้าวันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕ ซึ่งเป็นวันเปลี่ยนแปลงการปกครอง

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ตอนนั้นอายุ ๒๐ ไม่รู้เรื่องว่าจะเกิดอะไร ก่อนหน้านั้นนายปรีดีเคยมาขออนุญาตว่าจะไปบวช ฉันก็ยืนต้อนูโมทนา นายปรีดีบอกว่าวันที่ ๒๓ มิถุนายน จะไปหาบิดามารดาที่อยุธยาเพื่อขอลาบวช พอวันนั้นนายปรีดีกลับจากทำงานมาถึงบ้าน จากนั้นฉันก็นั่งรถไปส่งพร้อมลูกตัวเล็ก ๆ ที่สถานีรถไฟหัวลำโพง ก็ไม่ได้มีอะไรผิดปกติ ขากลับยังแวะเยี่ยมเพื่อนที่จุฬาฯ นั่นคือเหตุการณ์

วันที่ ๒๓ พอดีกลางคืน ลูกคนที่ ๒ ร้องไห้ เวลานั้นมีลูกสองคน คือลลิตาและปาล ลูกปาลส่งเสียงร้องไม่หยุด คุณพ่อคุณแม่ที่อยู่บนตึกใหญ่ท่านก็ให้คนมาถามว่าเป็นอะไร ฉันก็ไม่ทราบว่าเป็นอะไร แต่ตลอดคืนใจคอไม่ดี เป็นห่วงนายปรีดีว่าจะเป็นอันตรายหรือไม่

จนเช้ารุ่งขึ้นของวันที่ ๒๔ มิถุนายน จำได้ว่าท้องฟ้ามืดครึ้ม มีฝนตกปรอย ๆ ตามปกติเราจะถ่ายรูปลูก ๆ เป็นระยะ ลูกปาลอายุครบหกเดือนจึงเอามาแต่งตัวด้วยเสื้อผ้าชุดใหม่ อุ้มลงไปถ่ายรูปเป็นที่ระลึกที่ตึกใหญ่ของคุณพ่อ พอสักครู่ท่านเจ้าพระยาอมราช บ้านอยู่ศาลาแดงที่เป็นคู่สิดีธานีเวลานี้ ท่านเป็นญาติผู้ใหญ่ เป็นน้าของคุณแม่ ฉันเรียกท่านว่าคุณตา ก็มาที่บ้านป้อมเพชร ท่านถามว่ารู้เรื่องมั๊ย เกิดเรื่องใหญ่ คนเรือของท่านที่อยู่ใกล้บางขุนพรหมมารายงานท่านว่า ที่วังบางขุนพรหมมีทหารมาจับอาวุธระห่มอมชาย

สารคดี : หมายถึงสมเด็จพระนครสวรรค์วรพินิต ซึ่งเวลานั้นทำหน้าที่เป็นผู้รักษาพระนครแทนพระองค์นะครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : คนที่บ้านเราไม่รู้เรื่องเลย โกลปิ่นเที่ยงอยู่ถึงสีลม จะไปรู้เรื่องได้อย่างไร เรื่องมันเกิดแถวบางขุนพรหม เจ้าพระยาอมราชท่านก็จะให้คุณพ่อออกไปสืบ ที่บ้านมีแต่รถเก๋ง ท่านก็บอกอย่าขี่รถเก๋งไปนะ เดียวคนเขาจะหมั่นไส้ พอตีมีเจ้าคุณเพื่อนอีกคนหนึ่ง มีรถประทุนมาที่บ้าน ก็เลยชวนนั่งรถประทุนไปด้วยกัน

คุณแม่บอกให้คุณอมราชให้พักอยู่ที่บ้านด้วยกันก่อน เพราะท่านเป็นอดีตข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ คุณแม่เกรงว่าไม่ปลอดภัย สักครู่ภรรยาคนหนึ่งของท่านก็ตามมาหาท่าน เล่าให้ฟังว่าเดินผ่านมาทางโรงพิมพ์นิติสาส์นที่ศาลาแดง ซึ่งเป็นโรงพิมพ์ส่วนตัวของนายปรีดี พิมพ์หนังสือกฎหมายเผยแพร่ บอกว่าเห็นมีรถทหารและทหารหลายคนอยู่ที่หน้าโรงพิมพ์ ฉันชักจะกลัว พอสักครู่คนที่โรงพิมพ์ก็วิ่งหนีตื่นมาบอกว่า ทหารมาให้พิมพ์ใบปลิว จึงสั่งว่าทหารจะให้พิมพ์อะไรก็ทำให้หมด ตอนหลังจึงรู้ว่า มีการเรียกพิมพ์ไว้ล่วงหน้าแล้ว เพราะทหารมาถึงก็พิมพ์เลย ตอนบ่าย คุณพ่อกับเจ้าคุณที่ไปสืบกลับมา ได้ความว่ามีหัวหน้าชื่อพระยาพหลฯ ทำการจับเจ้านาย แล้วเปลี่ยนแปลงอะไรต่ออะไร

สารคดี : ตอนนั้นท่านผู้หญิงทราบหรือยังครับว่าอาจารย์ปรีดีมีส่วนเกี่ยวข้องกับเรื่องนี้ด้วย

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ยังไม่รู้ว่านายปรีดีเกี่ยวข้อง ยังไม่รู้จนกลางคืนประมาณสักห้าทุ่ม ที่หน้าบ้านป้อมเพชรซึ่งเป็นประตูเหล็กคล้องกุญแจ มีคนมาหาสองคน บอกว่าจะมาขอเครื่องแต่งกายนายปรีดีขอเสื้อกับผ้าม่วง เพราะว่าพรุ่งนี้จะมีประชุมเสนาบดี แล้วก็ขออาหารสมัยก่อนอาหารใส่ตู้เย็นไม้ที่ใส่น้ำแข็ง ไม่ใช่ตู้เย็นสมัยนี้ มีแต่ขนมปังครีมแคร็กเกอร์ ก็ให้ขนมปังไป หมูหยองก็ดูจะไม่มี คุณพ่อไม่ยอมให้เข้าบ้านเพราะไม่รู้จักคนที่มา พอตีญาติที่อยู่ในบ้านรู้จักกัน บอกว่าชื่อนายฉิม วีระไวทยะ เป็นทนายความ แต่คุณพ่อไม่ยอมให้เข้าบ้าน ไม่รู้จักคนแปลกหน้า พอรับของเสร็จกลับไป ก็เลยรู้แล้ว

ว่านายปรีดีเป็นผู้ก่อการคนหนึ่ง

สารคดี : เมื่อทราบแล้วตกใจไหมครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ฉันทกใจเหมือนกัน บางคนบอกว่ามีเจ้านายหนีไป แล้วจะทำการสำเร็จหรือไม่สำเร็จก็ไม่รู้เรื่องอะไร นายปรีดีให้คนมาส่งข่าวบอกว่าตอนนี้อยู่ที่พระที่นั่งอนันตสมาคม กองบัญชาการคณะราษฎร ไม่ได้กลับบ้านเลย ให้ช่วยส่งอาหารไปให้นับแต่วันนั้นฉันก็ต้องจัดอาหารให้คนนำไปส่งนายปรีดีที่พระที่นั่งอนันตฯ จนกระทั่งวันที่ ๓ กรกฎาคม นายปรีดีจึงมีจดหมายมาถึงฉัน ขอโทษที่ไม่ได้เล่าความจริงให้ฟัง เพราะถ้าเล่าให้ฟังเดี๋ยวก็จะทำการไม่สำเร็จ ฉันอายุยังน้อยกลัวว่าจะไม่รักษาความลับ และอีกอย่างหนึ่งที่บ้านก็คุ้นเคยเจ้านายหลายวัง

ภายหลังนายปรีดีย้ายจากพระที่นั่งอนันตฯ มาอยู่วังปารุสกวัน เลยมารับลูกเมียไปอยู่ด้วยกัน ตอนนั้นนายปรีดียังไม่สามารถกลับบ้านได้ เพื่อความสะดวกในการอารักขาความปลอดภัย จนกระทั่งเหตุการณ์เข้าสู่ภาวะปกติจึงกลับบ้านได้

สารคดี : คนไทยในเวลานั้นรู้สึกอย่างไรบ้างที่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาสู่ระบอบประชาธิปไตย

ท่านผู้หญิงพูนศุข : เท่าที่เราดูในหนังสือพิมพ์ ก็เห็นมีคนไปเชียร์กันเยอะนี้ บริเวณพระที่นั่งอนันตฯ แต่ฉันไม่ได้ออกจากบ้านเลย เป็นห่วงแต่นายปรีดี

สารคดี : คิดว่าการเปลี่ยนแปลงครั้งนั้นเป็นอย่างไร

ท่านผู้หญิงพูนศุข : การเปลี่ยนแปลงการปกครองนี้มีมาตั้งแต่สมัยพระพุทธเจ้าหลวง ตอนนั้นกรมพระนครสวรรค์วรพินิต พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ เป็นคณะราษฎรชุดไทยในอังกฤษ และคุณปู่ของฉันคือหลวงวิเสศสาลีเป็นผู้ช่วยทูต พวกนี้มีจดหมายกราบบังคมทูลขอให้ทรงเปลี่ยนแปลงการปกครอง โดยขอพระราชทานรัฐธรรมนูญ และให้มีสภาในการปกครองประเทศ แต่ในหลวงท่านก็ไม่เปลี่ยน แต่ท่านก็ไม่เกรี้ยวอะไร ก็นับว่าเป็นความกล้าหาญ มีเจ้านายกับข้าราชการรวม ๑๑ คน กราบบังคมทูลเพื่อเห็นแก่ความเจริญของบ้านเมืองปู่ของฉันก็เป็นคนหนึ่ง

สารคดี : ดูเหมือนหลักการหนึ่งของคณะราษฎรให้ความสำคัญกับผู้หญิงมาก

ท่านผู้หญิงพูนศุข : นายปรีดีเป็นผู้ร่างรัฐธรรมนูญฉบับแรกที่ทำให้ผู้หญิงมีสิทธิออกเสียงเลือกตั้งและสมัครรับเลือกตั้งผู้แทนราษฎรได้เช่นเดียวกับผู้ชาย ซึ่งมีกติกากฎหมายเลือกตั้งของประเทศฝรั่งเศส

สารคดี : แล้วช่วงที่อาจารย์ปรีดีร่างเค้าโครงการเศรษฐกิจสมุดปกเหลือง สถานการณ์ตอนนั้นเป็นอย่างไร เพราะท่านถูกกล่าวหาว่าเป็นคอมมิวนิสต์

ท่านผู้หญิงพูนศุข : เรื่องมันยืดยาว แต่สรุปสั้นๆ ว่า ตั้งใจจะช่วยคนจน มีสหกรณ์ ก็ไม่ได้มีนโยบายจะไปยึดทรัพย์ใคร แต่ถูกคน

วันเริ่มต้นชีวิตคู่ ๑๖ พฤศจิกายน ๒๔๗๑

“ตั้งแต่แต่งงานมา นายปรีดีมอบเงินเดือนให้ฉันหมดเลย เมื่อต้องการอะไรก็ให้ฉันหาให้ พอเป็นรัฐมนตรีมีรายได้เดือนละ ๑,๕๐๐ บาทก็ให้ฉันอีก บางทีก็ลี้ภัยเงินเดือนไว้ที่โต๊ะทำงาน สมัยนั้นเป็นรัฐมนตรีกระทรวงมหาดไทย เจ้าหน้าที่ต้องเอาไปให้ถึงบ้าน แล้วตอนหลังนายปรีดีก็ไม่รับเงินเดือนเอง ให้เลขาฯ นำเงินมาส่งให้ฉันเลย ตอนรับตำแหน่งผู้ประสานการมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ก็มีเงินประจำตำแหน่ง แต่ไม่เคยเบิกมาใช้ จัดให้เป็นเงินสวัสดิการเพื่อช่วยเหลือนักศึกษาที่ขาดแคลน”

ในรัฐบาลใส่ความเป็นคอมมิวนิสต์ บีบบังคับให้เราต้องเดินทางออกนอกประเทศชั่วคราว

สารคดี : เหตุการณ์นั้นทำให้อาจารย์ปรีดิเกิดความขัดแย้งกับคุณประยูร ภมรมนตรี ใช่ไหมครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : เวลาประชุมกัน คุณประยูรเป็นฝ่ายเจ้าคุณมโนปกรณ์ฯ ซึ่งเป็นนายกรัฐมนตรีในขณะนั้น

สารคดี : แล้วกับพระยาทรงสุรเดชนั้นความสัมพันธ์เป็นอย่างไรครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : พระยาทรงฯ เป็นผู้ร่วมก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔๗๕ ด้วยกันกับนายปรีดิ การที่ท่านต้องไปอยู่ต่างประเทศ (กัมพูชา) และพรรคพวกของท่านถูกประหารชีวิตกันไปทั้ง ๑๘ คน หลวงพิบูลฯ ก็ว่าหลวงอดุลฯ เป็นคนสั่ง หลวงอดุลฯ ก็ว่าหลวงพิบูลฯ เป็นคนสั่ง เราก็เลยไม่รู้ว่าเป็นคนสั่ง เมื่อพระยาทรงฯ ถึงแก่กรรม ได้เชิญอัฐิกลับมาเมืองไทย นายปรีดิขณะนั้นเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์จึงให้มีการต้อนรับอย่างสมเกียรติ และไปบำเพ็ญกุศลที่วัดมหาธาตุ

สารคดี : ในบันปลายชีวิต จอมพล ป. เคยเขียนจดหมายมาขอโทษอาจารย์ปรีดิ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ไม่ถึงกับเขียนจดหมายขอโทษ เป็นการ์ด ส.ค.ส. แล้วก็เขียนเป็นภาษาอังกฤษว่า “Please อโหสิกรรม” เราก็เก็บอย่างดี แต่อะไรที่เก็บอย่างดีมักจะหาย ตอนนั้นจอมพล ป. อยู่ที่ญี่ปุ่น ก่อนหน้านั้นก็ส่งคนมาหา ก่อนที่จะถูกจอมพลสฤษดิ์ทำรัฐประหาร มาติดต่อกับเราว่าเรื่องกรณีสวรรคต ทางจอมพล ป. จะรื้อฟื้นคดีขึ้นใหม่ คิดว่าแคงกะเริ่มรู้สึกตัวแล้ว แต่ก็ไปโดนจอมพลสฤษดิ์ทำรัฐประหาร เลยต้องไปอยู่ต่างประเทศ

สารคดี : อยากจะเรียนถามถึงชีวิตส่วนตัวของอาจารย์ปรีดิครับ ไม่ทราบที่ท่านใช้จ่ายเงินในครอบครัวอย่างไร

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ตั้งแต่แต่งงานมา นายปรีดิมอบเงินเดือนให้ฉันหมดเลย เมื่อต้องการอะไรก็ให้ฉันหาให้ คือก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองมีรายได้จากโรงพิมพ์ นายปรีดิตั้งโรงพิมพ์นิติสาส์น พิมพ์นิติสาส์นรายเดือน พิมพ์หนังสือชุด *ประชุมกฎหมายไทย* เพื่อเผยแพร่ มีคนสั่งจองซื้อเยอะ และรายได้อีกทางจากค่าสอนที่โรงเรียนกฎหมาย เวลานั้นได้ชั่วโมงละ ๑๐ บาท พอเปลี่ยนแปลงการปกครองก็เลิกโรงพิมพ์ ยกให้เป็นโรงพิมพ์ของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองพร้อมทั้งพนักงาน จึงไม่มีรายได้ทางโรงพิมพ์ต่อไปอีก พอเป็นรัฐมนตรีมีรายได้เดือนละ ๑,๕๐๐ บาทก็ให้ฉันอีก บางทีก็ลืมนเงินเดือนไว้ที่โต๊ะทำงาน สมัยนั้นเป็นรัฐมนตรีกระทรวงมหาดไทย เจ้าหน้าที่ต้องเอาไปให้ถึงบ้าน แล้วตอนหลังนายปรีดิก็ไม่รับเงินเดือนเอง ให้เลขาฯ นำเงินมาส่งให้ฉันเลย ตอนรับตำแหน่งผู้ประศาสน์การมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองก็มีเงินประจำตำแหน่ง แต่ไม่เคยเบิกมาใช้ จัดให้เป็นเงินสวัสดิการของมหาวิทยาลัยเพื่อช่วยเหลือนักศึกษาที่ขาดแคลน

สารคดี : อาจารย์ปรีดิแบ่งเวลาอย่างไรเพราะต้องสอนหนังสือและบริหารแผ่นดินไปพร้อมกัน

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ไม่ได้สอนแล้ว ท่านเคยสอนช่วงปี พ.ศ. ๒๔๗๐-๒๔๗๖ แต่เมื่อทำหน้าที่บริหารประเทศก็หยุดสอน เมื่อตั้งธรรมศาสตร์ เป็นผู้ประศาสน์การ ก็ทำหน้าที่วางนโยบายและหลักสูตร

สารคดี : งานอดิเรกของอาจารย์ปรีดิคืออะไรครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ไม่ค่อยมีเวลาว่างหรอก สมัยเป็นรัฐมนตรีเลิกจากงานกลับจากกระทรวงก็ตรงมาบ้านหรือไม่กี่แวะสมาคมฝรั่งเศส ยืมหนังสือไปอ่าน หากไม่ได้ยืมก็ตรงมาบ้านหรือไม่กี่มืงงานแต่งงาน งานศพ ท่านก็ไป นาน ๆ จึงจะทำอาหารรับประทานเอง

สารคดี : อาจารย์ปรีดิออกกำลังกายไหมครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : เคยเล่นกอล์ฟเหมือนกัน แต่ก็ไม่ค่อยมีเวลา หมกมุ่นกับการงาน ตอนไปอยู่ประเทศฝรั่งเศส รู้ว่าพวกอาจารย์คนอื่นเขาไปตีกอล์ฟกัน เราจะเอาเวลาที่ไหนไปตีละ เราต้องเตรียมที่จะไปเลกเซอร์ ไม่ใช่ว่าอยู่ดี ๆ ตื่นเช้าขึ้นมาจะไปเลกเซอร์ ฉันยังช่วยเลยตั้งแต่แต่งงานกันมา ท่านก็สอนฉันในหัว คือเวลาท่านสอนกฎหมายท่านก็ dictate เรื่องที่จะไปเลกเซอร์ ฉันก็ต้องจดตามคำบอกของท่าน ส่วนใหญ่เป็นวิชากฎหมายปกครอง เท่ากับสอนเราในตัวด้วย แทนที่ท่านจะนั่งเขียน แต่ตอนนั้นฉันยังไม่มืลูก พอมีลูกแล้วนายปรีดิไม่ได้ให้ทำ เพราะต้องดูแลลูก เราแต่งงานตั้งปีครึ่งถึงมีลูก ฉันมีเวลาไปเรียนภาษาฝรั่งเศสต่อที่สมาคมฝรั่งเศสถนนสาทร

เพื่อนร่วมชั้นที่เรียนด้วยกันที่สมาคมฝรั่งเศสมีอยู่หลายคน เท่าที่จำได้ก็มีคุณแจก๊ต พลงกูร คุณกนดิสรี์ ศุภมงคล คุณปวย อึ้งภากรณ์ บางคนมาจากเทพศิรินทร์ บางคนมาจากอัสสัมชัญ พวกอัสสัมชี่เป็นนักเรียนภาษาฝรั่งเศสทั้งนั้น

สารคดี : อาจารย์ปรีดิเคยเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ที่ต่างประเทศหลังจากที่พระองค์ทรงสละราชสมบัติบ้างไหมครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : เคย ตอนนั้นปี ๒๔๗๘ ไปเข้าเฝ้าที่อังกฤษ นายปรีดิเป็นรัฐมนตรีมหาดไทยไปเจรจากับผู้นำอังกฤษที่กรุงลอนดอน เพื่อขอแปลงดอกเบี้ยเงินกู้สมัยรัชกาลที่ ๖ ที่กู้จากธนาคารอังกฤษจากเดิมร้อยละ ๖ ให้เหลือร้อยละ ๔

สารคดี : ตอนที่พระองค์ประทับที่ประเทศอังกฤษ ทรงเคยมีพระราชดำริว่าอยากจะกลับมาประทับเมืองไทยอีกหรือไม่

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ได้ยินว่าท่านมีพระราชหัตถเลขาถึงหลวงพิบูลฯ ก่อนสงครามโลกครั้งที่ ๒ จะเกิด ว่าอยากจะนิวัติกลับสู่เมืองไทยจะมาประทับแถวจังหวัดตรัง แต่เกิดสงครามโลกเสียก่อนและไม่นานก็สวรรคต

สารคดี : ตอนเกิดสงครามโลกครั้งที่ ๒ อาจารย์ปรีดิและท่านผู้หญิงพำนักรอยู่ที่ไหนครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ตอนแรกอยู่ที่ท่าเนียบท่าช้าง ซึ่งรัฐบาลให้เป็นบ้านพักรับรองของนายปรีดิ ผู้สำเร็จราชการฯ ตอนนั้น แต่เราไม่

ได้ชุดหลุมหลบภัย ทำข้างนี้ชั้นล่างอยู่ติดพื้นดิน แล้วก็ขึ้นสอง ชั้น สาม ก็เอากระสอบทรายมากองสูงท่วมหัวที่ชั้นล่าง ทำเนียบทำข้าง อยู่ใกล้ ๆ จุดยุทธศาสตร์ เยื้องสถานีรถไฟบางกอกน้อย เครื่องบิน ของฝ่ายสัมพันธมิตรบินมาทิ้งระเบิดบ่อยมาก เวลานั้นลูก ๆ ก็ยังเล็ก เวลาเครื่องบินมาก็อึดลูกจากที่นอนมาหลบที่หลังเนินกระสอบ ก็เลยอพยพไปอยู่อยุธยาพักหนึ่ง พอการทิ้งระเบิดค่อยเพลาลงไป ก็กลับมาอยู่กรุงเทพฯ จ้างครูมาสอนลูกเรียนหนังสือ ปรากฏว่า พอถึงปี ๒๔๘๘ ปลายสงคราม เครื่องบินมาทิ้งระเบิดหนักขึ้นอีก ทั้งตอนกลางคืนและกลางวัน ตึกกรมบ้านช่องพังจำนวนมาก ต้องวิ่งหนีกัน เด็กเล็กลูกคนอื่นมาเรียนกับลูกเราด้วยก็ไม่ปลอดภัย นายปรีดีก็ดูแลเชิญสมเด็จพระพันวัสสาฯ ไปประทับที่พระราชวัง บางปะอินเพื่อความปลอดภัย และเราก็อพยพตามไปถวายการรับใช้ด้วย นายปรีดีได้ติดต่อกับสัมพันธมิตร บอกให้ทราบว่าจะบางปะอินเป็นที่ประทับของเจ้านาย ย่อมมาทิ้งระเบิด ไม่ใช่จุดยุทธศาสตร์ แต่บริเวณทำเนียบทำข้างยังทิ้งระเบิดกัน นายปรีดียังอยู่ประจำที่นั่น ทิ้งระเบิดริมแม่น้ำ เชื้อเพลิงหลาย แต่ตัวอาคารใหญ่ไม่เป็นอะไร พอหวนมา ชาวบ้านแถวนั้นเข้ามาหลบในบ้านเต็มไปหมด เพราะว่า มีค่ายเชลยอยู่ที่ธรรมศาสตร์ คิดว่าเครื่องบินคงไม่มาทิ้งระเบิดเชลยศึกซึ่งเป็นพวกเดียวกัน

สารคดี : ตอนที่เป็นเสรีไทยท่านผู้หญิงทำหน้าที่อะไรครับ

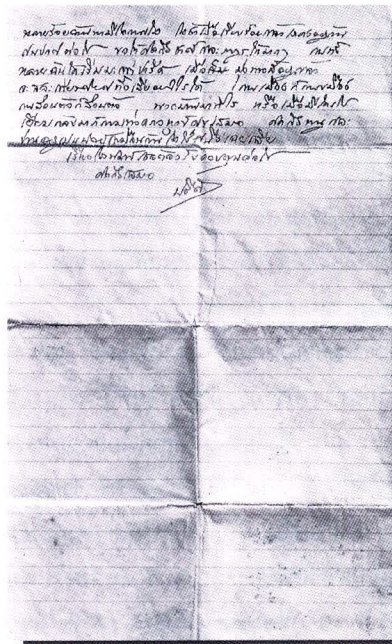
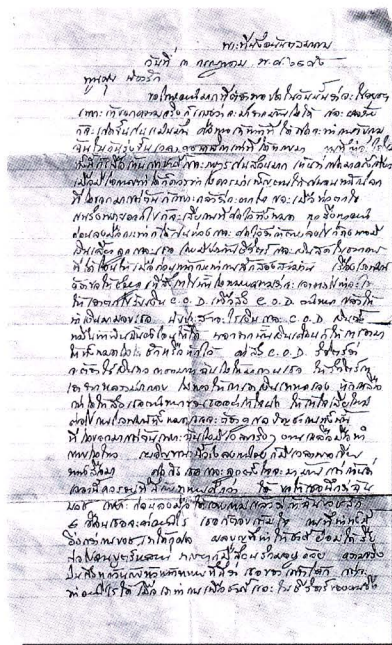
ท่านผู้หญิงพูนศุข : ช่วงนั้นหน้าสีหน้าขวานมากที่สุดเขี้ยว ทำเนียบ ทำข้างเป็นที่บัญชาการของเสรีไทยที่มีนายปรีดีเป็นหัวหน้า พออยู่มาวันหนึ่ง นายพลโต โจ นายกรัฐมนตรีญี่ปุ่น ก็มาเซ็นชื่อเยี่ยม ที่ทำเนียบของนายปรีดี ผู้สำเร็จราชการ แล้วก็เดินเข้ามาที่ศาลา ริมน้ำ ซึ่งเป็นส่วนที่พวกเสรีไทยใช้เป็นทำงาน โตโจคงอยากเห็น ส่วนที่เราอยู่หมด น่ากลัวเหมือนกัน แต่โชคดีที่พวกญี่ปุ่นคงไม่ระแคะระคาย ส่วนฉันตอนนั้นก็ช่วยทำทุกอย่าง ช่วยนายปรีดีฟังข่าวติดตามสถานการณ์ต่างประเทศจากวิทยุ อันที่จริงตอนนั้นทางการห้ามฟังวิทยุสัมพันธมิตร ต้องมีใบอนุญาตถึงฟังได้

สารคดี : ท่านผู้หญิงต้องช่วยถอดรหัสหรือเขียนโค้ดด้วยใช่ไหมครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ไม่ได้ถอดรหัส แต่ใช้วิธีเขียนเป็นตัวหนังสือ คือฉันเขียนตัวบรรจง จึงช่วยเขียนรหัสด้วยลายมือเป็นภาษาอังกฤษแบบตัวพิมพ์ใหญ่ก่อนที่จะนำไปเข้าเป็นโค้ดลับเพื่อเป็นการพรางหลักฐาน เพราะหากถูกจับได้ก็ไม่รู้ว่าเป็นลายมือใคร และตอนนั้นใช้พิมพ์ดีดไม่ได้ หากพวกญี่ปุ่นเขาจับได้ สมัยนั้นมันตรวจกันรู้ว่าเป็นพิมพ์ดีดจากไหน บางครั้งก็เขียนคำสั่งของนายปรีดีที่จะส่งไปต่างประเทศ ส่วนฝ่ายถอดรหัสนั้นมีพวกเสรีไทยสายอังกฤษหรือสายอเมริกาเป็นคนจัดการ

สารคดี : นิยายส่วนตัวของอาจารย์ปรีดีเป็นอย่างไรครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : รู้สึกใจร้อนนิดนึง แต่ไม่ถึงกับหุนหันพลันแล่นหรอก แต่ว่าทำอะไรก็อยากจะทำผลเร็ว เป็นอย่างนี้ แล้วก็เชื่อ

“จนกระทั่งวันที่ ๓ กรกฎาคม นายปรีดีจึงมีจดหมายมาถึงฉัน ขอโทษที่ไม่ได้เล่าความจริงให้ฟัง เพราะถ้าเล่าให้ฟัง เดียวก็จะทำสำเร็จ ฉันอายุยังน้อย กลัวว่าจะไม่รักษาความลับ และอีกอย่างหนึ่ง ที่บ้านก็คุ้นเคยเจ้านายหลายวัง”

คนง่าย บางทีเราต้องช่วยดูให้ นายปรีดีดูคนไม่ค่อยเป็น นึกว่าเหมือนตัวเองหมด

สารคดี : หลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ อาจารย์ปรีดีไม่ยอมส่งจอมพล

ป. กับพวกไปให้ศาลอาชญากรรมสงครามที่โตเกียวตัดสินซะใหม่ครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ได้ตั้งศาลอาชญากรรมสงครามขึ้นในประเทศไทย พิจารณาคัดสินคนไทยด้วยกันเอง ถ้าส่งไปเมืองนอกก็ไม่แน่ว่าจะเกิดอะไรขึ้น ตอนนั้นโดนจับหลายคน หลวงวิจิตรฯ เอย ใครต่อใคร เอย เป็นเพื่อนกันทั้งนั้น ชำกกันไม่ลงหรอก

สารคดี : ขอความกรุณาท่านผู้หญิงช่วยเล่าเรื่องเหตุการณ์วันที่เกิดรัฐประหาร ๘ พฤศจิกายน ๒๔๙๐

ท่านผู้หญิงพูนศุข : วันนั้นฉันไม่สบายเพราะไปถอนฟันมา ก็ไม่ได้รับประทานอาหารเย็นด้วยกัน วันนั้นหลวงอดุลฯ (พล.ต.อ. อดุล อดุลเดชจรัส ผู้บัญชาการทหารบก) หลวงธำรงฯ (หลวงธำรงนาวาสวัสดิ์ นายกรัฐมนตรี) มารับประทานอาหารเย็น ฉันก็เข้านอนก่อนเพราะเป็นไข้ ต่อมาประมาณสองยามฉันก็สังเกตมีแสงไฟสาดเข้ามาในห้องนอน ที่หลังถึงรู้ว่าไฟจากโรงถังที่จอดอยู่หน้าธรรมศาสตร์ แสงไฟจ้าเขียว แปลกใจ ก็ลุกขึ้นมา ลมพัดหนังสือพิมพ์กระฉาย ไม่ใช่พัดลมนะ เป็นลมจากแม่น้ำ แล้วฉันก็ลงไปชั้นล่าง พบเด็กที่อยู่กับเรายืนอยู่กับตำรวจที่เป็นยามประจำบ้าน ตอนนั้นยังไม่ได้ยิง ฉันก็ถามว่าท่านอยู่ไหน เด็กบอกว่าท่านไปแล้ว สักครู่หนึ่งทหารก็ยิงเข้ามา เราก็เลยวิ่งมารวมอยู่ที่ห้องนอนลูกริมแม่น้ำ

สารคดี : ทหารยังเข้ามาในบ้านเลยหรือครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ยิงเข้ามาในบ้าน เาะเข้ามาในห้องพระ ภูษานวดนกระจอกทำรังได้ แต่ไม่ทะลุ เราก็รวบรวมลูกมาอยู่ที่ห้องเดียวกัน แล้วก็บอกให้ลูกนอนหมอบราบไปบนเตียงนะ ฉันก็ตะโกนออกไปว่าอย่ายิง อย่ายิง มีแต่เด็กกับผู้หญิง เขายิงรัว แหม รู้สึกว่าหลายสิบนัดนะ เสียงมันอาจจะสะท้อนด้วย ฉันยังมีใจเป็นธรรมนะ คิดว่าไม่ได้ยิงกราด ผลสุดท้ายเขาก็ฟังประตูเข้ามา ฉันก็ลงไปพบมีคณะนายทหารที่เราไม่รู้จัก เขาบอกว่าจะมาเป็นรัฐบาล ฉันก็ว่าทำไมมาเปลี่ยนที่นี่ ทำไมไม่ไปเปลี่ยนที่สภาละ คณะทหารค้นทั่วบ้าน ไม่มีตัวนายปรีดีแล้วนะ ท่านลงเรือรับจ้างที่อยู่ข้างๆ ท่าช้างวังหน้าหลบหนีไปแล้ว

สารคดี : ตอนนั้นหลวงอดุลฯ ซึ่งอยู่ในฐานะ ผบ.ทบ. อยู่ที่ไหน

ท่านผู้หญิงพูนศุข : สักตีสี่ หลวงอดุลฯ มาหาฉัน บอกว่าผมไล่พวกกบฏไปหมดแล้ว ให้ไปอยู่ที่ป้อมพระสุเมรุ ตอนนั้นยังเป็นผู้บัญชาการทหารบกอยู่เนี่ย ท่านก็ออกซื้อผู้ที่มาอิงบ้านเรา พอเข้ามามีบรรณาธิการ บางกอกโพสต์ มาสัมภาษณ์และได้นำประโยคที่ฉันถามพวกทหารตอนที่เข้ามาค้นไปลงหน้าหนึ่ง เสร็จแล้วตอนสายๆ ร.อ. สมบูรณ์ (พล.อ. ขาดิชาชัย ชูณหะวัณ) เขารถถังมา เพื่อนสนิทของฉัน คุณฉลบชลชัย (ภรรยาคุณจำกั๊ด พलगูร) วิ่งออกไปยื่นขวางพวกทหาร ห้ามไม่ให้เข้ามาใกล้บริเวณโรงรถเพราะเป็นมุมอับ

เกรงว่าจะเอาสิ่งของต้องห้ามมาใส่ จึงให้คนในบ้านร่วมเป็นพยานการตรวจค้น ซึ่งก็ไม่มีอะไร เราไม่ได้เป็นฝ่ายก่อการกบฏ พวกเขาคือผู้มาทำลายเรา แล้วยังมาค้น

สารคดี : ตอนนั้นอาจารย์ปรีดีไม่ได้ดำรงตำแหน่งใด ๆ แล้ว

ท่านผู้หญิงพูนศุข : เป็นเพียงรัฐบุรุษอาวุโส ตอนที่หนีไปต่างประเทศก็ไม่มีเงินติดตัว ต้องยืมจากกัปตันเรือน้ำมันที่โดยสารไปสิงคโปร์

สารคดี : แล้วหลวงอดุลฯ ที่ว่าไล่ไปหมดแล้ว

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ก็ไม่จริงนะ พวกกบฏก็กลับมายึดอำนาจได้อีก หลวงอดุลฯ แกก็ลาออก ตอนหลังฉันมาอยู่บ้านป้อมเพชร มาอยู่กับคุณแม่ หลวงอดุลฯ มาเยี่ยมเกือบทุกคืนเลย

สารคดี : หลังจากที่เกิดเหตุการณ์รัฐประหาร ๘ พฤศจิกายน ๒๔๙๐

ท่านผู้หญิงออกนอกประเทศไปเลยหรือเปล่าครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ยังไม่ได้ไปทันที ฉันไปอยู่เมืองนอกปี ๒๔๙๕ พอปี ๒๕๐๐ ได้กลับมาชั่วคราวเพราะมารดาป่วยหนักมาก เสี่ยงเข้ามา ลูกก็ติดคุกอยู่นะ ก็เข้ามาเฝ้าคุณแม่เสร็จอยู่ประมาณปีครึ่ง พอปี ๒๕๐๑ ก็ออกไป กลับมาอีกทีปี ๒๕๑๕ ได้มาก็เพราะเหตุการณ์ ๑๔ ตุลา

สารคดี : หลังจากอาจารย์ปรีดีลี้ภัยไปอยู่เมืองจีน บรรดาปัญญาชนจำนวนมากในเมืองไทยร่วมกันจัดตั้งคณะกรรมการสันติภาพสากลแห่งประเทศไทย เพื่อต่อต้านการใช้ระเบิดปรมาณู แต่ก็ถูกรัฐบาลทหารกวาดล้างเพราะเกรงว่าเป็นพวกฝักใฝ่คอมมิวนิสต์ คุณปาล ลูกชายคนโตก็ถูกรัฐบาลทหารจับไปเมื่อปี ๒๔๙๕ ใช่ไหมครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ตอนนั้นลูกปาลถูกเกณฑ์ทหารและอยู่ระหว่างลาป่วย ตำรวจก็มาจับตัวถึงในบ้าน ฉันพยายามทำใจเข้มแข็งเมื่ออยู่ต่อหน้า พอพวกนั้นกลับไปฉันนั่งขึ้นไปร้องไห้ด้วยความคับแค้นใจ ลูกปาลถูกข้อหาภักดีสันติภาพ ถูกตัดสินจำคุก ๒๐ ปี แล้วลดลงมาเหลือ ๑๓ ปี กับ ๔ เดือน แต่ขังอยู่ ๔ ปี พอปี ๒๕๐๐ ก็มีกฎหมายนิรโทษกรรมออกมา

สารคดี : ท่านผู้หญิงก็ติดคุกด้วยใช่ไหมครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : หลังจากตำรวจเอาลูกฉันไป สองวันต่อมา ฉันเป็นเจ้าแม่หมิ่นคนศักดิ์ชัย บำรุงพงศ์ (เสนีย์ เสาวพงศ์) ตำรวจก็มาจับในงานไปสอบสวนที่สันติบาล ตอนนั้นลูกสาวสองคนยังเล็กอยู่เลยต้องเอามานอนที่สันติบาลด้วยสองคืน ตำรวจที่สอบสวนฉันคือพระพิณจันคตี่ พี่เขยของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ถามว่ารู้จักพลเรือตรี ทหาร ข้าราชการ ผู้บัญชาการนาวิกโยธิน ที่ตอนนั้นทางการกำลังล่าตัวอยู่ไหม คือภายหลังการรัฐประหารจนทำให้ นายปรีดีต้องออกนอกประเทศไปนั้น สถานการณ์ตอนนั้นก็ไม่น่าวางใจ ยังมีการติดตามจับกุมผู้เกี่ยวข้อง หากจับสามไม่ได้ก็มาจับภรรยาไปแทน ฉันจึงไปอาศัยบ้านพักคุณทหารอยู่ที่สัตหีบชั่วคราว คุณทหารต้อนรับฉันกับลูกๆ อย่างดี เรายู่ที่สัตหีบเกือบสามเดือน คุณทหารเป็นผู้ก่อการ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๙๕ มีบุญคุณกับครอบครัว

ครัวเรามาก ตอนหลังคณะรัฐประหารจะจับคุณทหาร แต่จับไม่ได้
คุณทหารหลบไปที่เมืองปราณฯ หรืออยู่ที่ไหนสักแห่งไม่แน่ชัด

ที่นี่มีคนมาติดต่อ บอกว่าคุณทหารเข้าป่า ฉันก็ฝากข่าว
ของไปให้ เขียนโน้ตใส่เศษกระดาษฝากคนไป บอกว่าถ้ามีหนทาง
อะไรก็ยินดีที่จะช่วยเหลือ พอคุณทหารถูกจับได้ ก็พบเศษกระดาษ
ที่มีลายมือของฉัน ดังนั้นเมื่อตำรวจถาม ฉันก็ไม่ปฏิเสธ เขา
ถามว่านี่ใช่ลายมือฉันไหม ฉันก็รับว่าใช่ ฉันเขียนจริง ๆ ข้อหา
ฉันมีข้อนี้เท่านั้นเท่าที่ดูในสำนวนฟ้อง นอกนั้นถามว่านายปรีดี
อยู่ที่ไหน ฉันไม่ทราบทั้งนั้น ตอบไม่ได้ ฉันไม่ได้ติดบฏกับใคร
ลูกก็ไม่เกี่ยว ไม่พัวพันกันเลย แต่เขาก็จับฉันไปทำลายจิตใจทำลาย
ทุกอย่างหมด อิสราภาพเรื่องเล็ก จิตใจนี้เรื่องใหญ่ ถูกขังติดลูก
กรงเหล็กอยู่ ถ้าเผื่อไฟไหม้เราก็ตายในนั้น และฉันเป็นคนที่มีกีน
กาแพยาก พอคนในบ้านเอากาแพที่บ้านขงใส่กระติ๊กมาให้ ก็ยัง
เอาเข้าไม่ได้

ติดคุกได้ ๑๒ วัน ตำรวจก็พาไปศาล ผู้ต้องหาหญิงคนเดียว
ไม่รู้ใช้กำลังเท่าไร ไปศาลแล้วพวกหนังสือพิมพ์ก็จะมาถ่ายรูป
ตำรวจพยายามจะเอาฉันหลบกล้อง พอถึงศาลแล้วก็เห็นพวก
ผู้ต้องหาคนอื่น ๆ นั่งเป็นแถว แต่ของฉันไปนั่งเฉพาะ มีตำรวจคุม
แหม ๆ เศรษฐจริง ๆ เชี่ยว ทำกับฉันขนาดนี้

สารคดี : กลัวไหมครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ตอนนั้นไม่กลัวเลยนะ หลังจากติดคุกได้ ๘๔ วัน
อัยการยกฟ้องฉัน ตอนนั้นมีตำรวจคนหนึ่งเป็นสารวัตร ขณะนี้
ท่านเสียชีวิตไปแล้ว แหม ดีกับฉันเหลือเกิน เวลานั้นท่านเป็น
นายพันตำรวจตรี ก็คุมฉันบ้างบางเวลา ท่านก็อุตส่าห์วิ่งไปหาเพื่อน
ที่เป็นอัยการ ไปสืบดูว่าฉันจะถูกฟ้องหรือเปล่า อุตส่าห์ไปเหน็ด
เหนื่อยกันดึกดื่น ผลสุดท้ายฉันไม่ถูกฟ้อง แต่ถูกปาลถูกฟ้อง พอ
ศาลตัดสินแล้วจะเอาลูกขึ้นรถไปเรือนจำลพบุรี ฉันกลัวว่าจะ
เกิดอะไรขึ้นกับลูก ฉันก็ขึ้นรถไปด้วย นายตำรวจคนหนึ่งก็พูดขู่ว่า
นี่จะเอาไปคุกแล้ววันนี้ ฉันก็บอกว่าคุณไม่รู้ประวัติของฉันดี
คุณนึกว่าฉันกลัวคุกหรือ คุณแม่ของฉัน คือหลวงวิเศษสาลีเป็น
แม่กองสร้างคุกแห่งนี้ และคุณพ่อของฉัน พระยาชัยวิชิตวิศิษฎ์
ธรรมธาดา เป็นอธิบดีราชทัณฑ์คนแรกและคนสุดท้ายสมัยสมบูรณา
ญาสิทธิราชย์ แล้วฉันจะกลัวคุกได้อย่างไร

สารคดี : หลังออกจากคุกท่านผู้หญิงย้ายมาอยู่ฝรั่งเศสแล้วค่อยหา
ทางไปหาอาจารย์ปรีดีที่ปักกิ่งใช่ไหมครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ตอนติดคุก ฉันสะท้อนใจมาก เมื่อได้รับการ
ปล่อยตัวออกมา มีความรู้สึกไม่ปลอดภัยอีกต่อไป จึงเห็นว่าไม่
สมควรอยู่เมืองไทย พอปี ๒๔๙๖ ก็เดินทางไปอยู่ฝรั่งเศสกับลูก
สองคนคือคุณหญิงและวาณีที่ยังเล็กอยู่ จากนั้นพยายามติดต่อกับ
ปรีดีจนสำเร็จ จึงเดินทางไปอยู่เมืองจีนพร้อมกัน จนกระทั่งปี ๒๕๑๐
จึงกลับมาฝรั่งเศสกับลูก สาเหตุที่มาก่อนเพราะมาหาทางพานาย

เดินทางลี้ภัยไปประเทศฝรั่งเศส
ภายหลังจากการได้รับการปล่อยตัว เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๖

“ฉันก็ตะโกนออกไปว่า อ้ายยั้ง อ้ายยั้ง
มีแต่เด็กกับผู้หญิง เขายิงรว...
ผลสุดท้ายเขาก็ฟังประตูเข้ามา
มีคณะนายทหารที่เราไม่รู้จัก
เขายิงบอกว่ามาเปลี่ยนรัฐบาล
ฉันก็ว่าทำไมมาเปลี่ยนที่นี่
ทำไมไม่ไปเปลี่ยนที่สกละ”

ปรีดีออกจากเมืองจีนไปอยู่ฝรั่งเศส เราก็มีเพื่อนฝูงเก่า ๆ พอปี ๒๕๑๓ ก็พานายปรีดีมาอยู่ฝรั่งเศส

สารคดี : ทำไมหลังรัฐประหารปี ๒๕๑๐ อาจารย์ปรีดีเลือกไปอยู่เมืองจีน

ท่านผู้หญิงพูนศุข : แล้วจะไปไหนล่ะ เมืองจีนไม่มีสัมพันธกับไทยนี่ ก็ไปเมืองจีน ตอนนั้นยังไม่เป็นคอมมิวนิสต์ เป็นยุคสมัยของเจียงไคเช็คยังมีอำนาจ อันที่จริงนายปรีดีต้องการลี้ภัยที่ประเทศเม็กซิโก แต่รองกงสุลอเมริกันที่เชียงใหม่ ซึ่งเป็นพวกซีไอเอ เชิดฆ่าวีซ่าผ่านแดนอเมริกา ทำให้นายปรีดีไม่สามารถไปเม็กซิโกได้ รองกงสุลอเมริกันคนนี้คือนายนอร์แมน ฮันนา ต่อมาเป็นทูตประจำประเทศไทย

หลังจากนายปรีดีประสบความล้มเหลวในการก่อการขบวนการประชาธิปไตย ๒๖ กุมภาพันธ์ ๒๔๙๒ นายปรีดีต้องลี้ภัยไปต่างประเทศอีกครั้งหนึ่ง โดยตัดสินใจไปประเทศจีน ขณะนั้นพรรคคอมมิวนิสต์จีนได้ปกครองเกือบทั่วประเทศจีนแล้ว

สารคดี : ช่วงที่อยู่เมืองจีน กิจกรรมประจำวันของอาจารย์เป็นอย่างไรบ้างครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ก็อ่านหนังสือ ฟังวิทยุสถานีบีบีซีบ้าง ออสเตอร์เลียบ้าง วีโอเอบ้าง ญี่ปุ่นบ้าง รับฟังข่าวสารจากเมืองไทย ไม่ได้ทำงานอะไร ทำงานส่วนตัว คืองานบ้าน แต่ทางการจีนจัดคนมาดูแลอำนวยความสะดวก มีปัจจัยสี่ให้เราตลอด

สารคดี : รัฐบาลจีนตอนนั้นให้ความช่วยเหลือมากไหมครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ฉันไม่ลืมบุญคุณรัฐบาลจีนและราษฎรจีน ฉันเป็นคนไม่ลืมบุญคุณคน ตอนที่ทางจีนเกิดอุทกภัยเมื่อหลายปีมาแล้ว ฉันก็ส่งเงินตามมีตามเกิดไปช่วยเหลือ เมื่อเร็ว ๆ นี้ก็ส่งไปอีก ตอนเราออกจากเมืองจีนก็ไม่มีบาทหมางอะไรกันนะ เราออกมาด้วยดี

สารคดี : ใครในรัฐบาลจีนที่เป็นคนจัดการช่วยเหลืออาจารย์ปรีดี

ท่านผู้หญิงพูนศุข : นายกรัฐมนตรีโจวเอินไหล แต่ก็คงต้องช่วยกันหลายคน

สารคดี : อาจารย์ปรีดีรู้จักโจวเอินไหลมาก่อนหรือครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ไม่รู้จักกันมาก่อน แต่ได้ยินชื่อก่อน

สารคดี : ไปเมืองจีนครั้งแรกอาศัยอยู่ที่เมืองไหนครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ปักกิ่ง ตอนหลังทนอากาศหนาวจัดไม่ไหว หนาวมากขนาดลบ ๑๕ องศา หนาวนี้กินแต่ผักกาดขาว ซือกันทีละเยาะ ๆ แล้วซูดหลุมลงไปทำเป็นตุ๋นเย็น จึงขอย้ายมาอยู่เมืองกวางโจว อยู่ใกล้บ้าน รับฟังวิทยุจากต่างประเทศได้และได้อ่านหนังสือพิมพ์จากฮ่องกงด้วย

สารคดี : ตอนนั้นงานหลักของอาจารย์ปรีดีคือการเขียนหนังสือ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : เขียนบทความต่าง ๆ เขียนหนังสือ ความเป็นอนิจจังของสังคม เป็นคนเขียนหนังสือลายมือดี

สารคดี : ช่วงนั้นอยู่ได้เพราะบ้านญาติ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ตอนแรกรัฐบาลตักต้อนญาติตั้งแต่เริ่มคดีสวรรคตทั้ง ๆ ที่ไม่ได้เป็นจำเลย ในคำฟ้องไม่มีนะ แต่เขาก็ตัดเราแล้วเวลานั้นเมื่อพ้นจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการฯ ได้บ้านญาติสูงสุด ๖๐๐ บาท เมื่อโดนตัด นายปรีดีก็ฟ้องศาล จน ๒๐ ปีผ่านไปกว่าจะได้บ้านญาติ แต่เขาเพิ่มให้นะ ตอนหลังได้เดือนละ ๔,๐๐๐ กว่าบาท ตอนนั้นฉันต้องขายบ้านขายที่ดิน คนเขาถามขายทำไม ไม่ขายแล้วเอาอะไรกิน มีอะไรก็ขายหมด แล้วฉันก็มีรายได้จากค่าเช่าบ้าน แล้วก็ขายบ้าน ขออนุญาตเอาเงินออกไปซื้อบ้าน สมัยนั้นคุณป๋วยเป็นผู้ว่าการธนาคารชาติ

สารคดี : อาจารย์ป๋วยรู้จักอาจารย์ปรีดีมาตั้งแต่สมัยใดครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : คุณป๋วยเป็นลูกศิษย์ ตอนที่อยู่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ คุณป๋วยไปทำงานห้องสมุดธรรมศาสตร์ เรียนไปด้วยทำงานไปด้วย

สารคดี : อาจารย์ปรีดีเคยคิดจะกลับเมืองไทยไหมครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : อยากกลับบ้าน แต่ถ้าเรากลับมาแล้วบ้านเมืองวุ่นวาย ต้องมีคนไม่ชอบ แล้วอย่างนี้จะกลับได้อย่างไร อยากให้บ้านเมืองสงบ คิดว่าอยู่ต่างประเทศดีกว่า ใจนะอยากกลับ ถ้ากลับมาไม่สงบ ก็เป็นคนไม่รักชาติ เราต้องการให้ชาติบ้านเมืองมีความสงบรุ่งเรือง

สารคดี : มีคนไปเยี่ยมอาจารย์ปรีดีตลอดเวลาไหมครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : มี คือการเยี่ยมมีหลายอย่าง ไปเยี่ยมด้วยน้ำใสใจจริง ระลึกถึงคุณงามความดีเก่า ๆ ไปดูก็มี อยากรู้ว่าอยู่กันอย่างไร บางคนก็สนิทกันแต่ไม่กล้าไป กลัวมีคนไปแจ้งกับรัฐบาล ขนาดฉันจะขายที่ดิน คนจะซื้อพอรู้ว่าเป็นชื่อของนายปรีดีก็กลัวแล้ว ที่ดินของนายปรีดีที่ทุ่งมหาเมฆ ชื่อไว้ถูก ๆ ไร่ละ ๓.๕๐ บาท ตั้งแต่เป็นทุ่งนา คนซื้อบอกว่าต้องไปถามรัฐบาลก่อน แล้วรัฐบาลมาเกี่ยวอะไรด้วย จะขายของตัวเองยังยาก ต้องไปถามรัฐบาล

สารคดี : แต่ก็จำเป็นต้องขายเพื่อหารายได้

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ก็ให้พรรคพวกช่วยกันซื้อ เพื่อให้เราได้มีกินมีใช้ ถ้าฉันไม่ขายจะเอาเงินที่ไหน บ้านญาติก็ไม่ได้ บ้านที่สืมและสาทรก็ต้องขาย เพราะเราไม่ได้ค้าขาย ฉันเห็นเตี้ยนั้นนะทำไมนักการเมืองรวยจัง ฉันไม่เข้าใจ เอาเวลาราชการไปค้าขายเหรือ เราใช้เวลาทั้งหมดให้แกราชการ ไม่ได้เอาเวลาของราชการมาทำมาหากิน ซึ่งถ้านายปรีดีจะทำมาหากิน ก็มีหวั่นะ ได้รับใบประกาศนียบัตรชั้นสูงทางเศรษฐกิจ มีความสามารถหลายอย่างที่ทำอะไรต่ออะไร แต่ท่านไม่ได้ทำเพื่อตนเอง ทำให้ประเทศชาติ

สารคดี : อยากให้ท่านผู้หญิงช่วยเล่าถึงวันที่อาจารย์ปรีดีเสียชีวิต

ท่านผู้หญิงพูนศุข : อยู่ดี ๆ ก็นั่งเขียนหนังสือนั่นแหละ เขียนเสร็จแล้วจะให้ลูกคนหนึ่งตรวจทาน ก็ให้ฉันออกไปตาม แต่ลูกไม่อยู่

ออกไปทำงานก่อน ฉันก็กลับเข้ามา เห็นนายปรีดีถอดแว่น พุดอะไรสองสามคำ ฉันก็จำไม่ได้ แล้วเอนตัวลงพิงพนักเก้าอี้คอปับ แล้วนั่งไป ฉันก็รีบไปหยิบยาฉุกเฉินที่หมอเขาให้ไว้ แล้วก็รีบโทรศัพท์ ลูกอีกคนก็เข้าบ้านอยู่ข้าง ๆ เพราะบ้านเราเล็ก เขามีครอบครัว ให้คนไปตาม เผอิญมีหลานเรียนแพทยจุฬาปี ๔ มาพักอยู่ที่บ้าน ก็ให้เขามาช่วยผายปอด แล้วก็โทรศัพท์เรียกแพทย์ฉุกเฉิน หมอส่งไว้ให้เรียกรถแอมบูแลนซ์ก่อน เพราะว่าแอมบูแลนซ์ของเขามีเครื่องเคราครบ เขาก็มาปั๊มหัวใจ แต่ช่วยอะไรไม่ได้แล้ว นายปรีดีไม่ได้ทรمانเลย สิ้นใจอย่างสงบ หมอประจำตัวมาที่หลัง บอกว่าตายอย่างงดงาม

สารคดี : ตั้งร่างของท่านไว้ที่บ้านอยู่หลายวัน

ท่านผู้หญิงพูนศุข : นอนอยู่ที่บ้าน ไม่ได้ใส่หีบตั้งห้าวัน มีคนไทยจากที่ต่าง ๆ ในฝรั่งเศสและยุโรปมาเยี่ยมคารพ ท่านเสียชีวิตวันจันทร์ อังคาร พุทธศักราช ๒๔๙๕ ถึงได้ลงหีบ นอนอยู่บนเตียงนอนเฉย ๆ นี่ เหมือนคนนอนหลับ เล็บ แก้ม ไม่ได้ซีดเลย ผม หนวด เล็บ ยังงอกยาวออกมาเหมือนยังมีชีวิตอยู่ เจ้าหน้าที่บอกไม่ให้เราถูกตัว แล้วมีอะไรไม่รู้วางไว้ ทำสะอาด พอดีเดือนพฤษภาคม อากาศเย็น ความจริงถ้าเป็นโรคอื่นไม่ได้ละ เมืองฝรั่งไม่ให้ตั้งศพอยู่ที่บ้าน

สารคดี : สถานทูตไทยมาหรือเปล่าครับ

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ท่านทูตมาส่วนตัว เพราะว่ารัฐบาลในขณะนั้น ไม่มีความเห็น ท่านไม่พูดก็เลยไม่ทำอะไร มีเพื่อนลูกอยู่ต่างประเทศ โทรศัพท์ถามว่ารัฐบาลสั่งทำมัย ไม่มีเลย รัฐบาลไม่สั่งอะไรเลย รัฐบาลไป เห็นใจทูตนะ เราเลยขอความช่วยเหลือเป็นการส่วนตัว พอดีท่านปัญญาฯ กำลังอยู่ที่อังกฤษ ท่านรู้ข่าว ท่านก็โทรศัพท์ มาแสดงความเสียใจ เราจึงนิมนต์ท่านมาเป็นประธานประชุมเพลิง ยังมีพระจากเมืองอังกฤษอีกสามรูปมาสวดให้ เอาผ้าไตรมาช่วยเดินทางมาเอง แล้วมีพระในฝรั่งเศสอีก ท่านปัญญาฯ เป็นประธาน ท่านก็กล่าวสดุดี มีคนไทยในฝรั่งเศสและในยุโรปไปเฝ้ากันเยอะ นักบินและเจ้าหน้าที่การบินไทยที่เผอิญไปปารีสขณะนั้น อุตสาห์ไปเฝ้ากันหมด คนรู้จัก ไม่รู้จักนะ อุตสาห์ไปกัน ก็เฝ้ากันเดียวนั้น เก็บกระดูกเดียวนั้น ละเอียดเชียว สั่งไว้ให้ บอกให้เป็นซี่เก๋า ไม่มีชิ้นเลย แล้วยังมีอดีตทูตฝรั่งเศสในเมืองไทย นายกรัฐมนตรีฝรั่งเศส ก็ส่งพวงหรีดมาแสดงความเสียใจ

สารคดี : แล้วปี ๒๕๒๔ เหตุใดถึงเอาอัฐิกลับมาเมืองไทย

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ที่แรกลูกบางคนคิดว่าเอากลับมาทำไมในเมื่อ บ้านเมืองเป็นอย่างนี้ แต่เราก็มีบ้านที่เมืองไทยนี่นะ ตัดสินใจสามปีถึงได้มา ที่นี้ทางธรรมศาสตร์ เวลานั้นท่านอธิการบดีคุณหญิง นางเยาว์ ชัยเสรี บอกว่าทางธรรมศาสตร์จะต้อนรับเอง ฉันก็ไม่ออกความเห็น ไม่คัดค้าน ที่ธรรมศาสตร์ทำบุญ ๕๐ วัน ๑๐๐ วัน ฉันก็ทำบุญที่วัดพนมยงค์ ทางธรรมศาสตร์เขาก็ทำให้เต็มที่ เขา

วันที่ท่านผู้หญิงพูนศุข
เดินทางจากประเทศจีนกลับประเทศไทย เมษายน ๒๕๐๐

“นายตำรวจคนหนึ่งก็พูดขู่ว่า
นี้จะเอาไปคุกแล้วนะวันนี้

ฉันก็บอกว่าคุณไม่รู้ประวัติของฉันดี
คุณปู่ของฉันเป็นแม่กองสร้างคุกแห่งนี้
คุณพ่อของฉันเป็นอธิบดีราชทัณฑ์
คนแรกและคนสุดท้าย

สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์
แล้วฉันจะกลัวคุกได้อย่างไร”

นายปรีดีและท่านผู้หญิงพูนศุข พนมยงค์ ขณะลี้ภัยการเมืองอยู่ในประเทศจีนเป็นเวลาถึง ๒๑ ปี
ก่อนที่จะย้ายไปอยู่ที่กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส ในเวลาต่อมา

ให้นักศึกษาตีตแผ่นป้ายสีดำ ๆ แล้วแจกกลอนของสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก วัดราชบพิธ ท่านเขียนกลอน “ซูตี” แหม ซึ่งเหลือเกิน

สารคดี : อาจารย์ปรีดีเขียนพินัยกรรมไว้หรือเปล่า

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ไม่มีพินัยกรรม เคยแต่เขียนว่า ถ้าภรรยาฉันมีทรัพย์สมบัติอะไรก็จะยกให้ฉันคนเดียว และสั่งด้วยปากเรื่องเผาศพให้เผาให้ละเอียด

สารคดี : อาจารย์ปรีดีสนิทกับท่านพุทธทาส

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ก็รู้จักกันดี ไม่ถึงกับสนิทอะไร เคยนิมนต์มาสนทนาธรรมกันสมัยสงคราม เมื่อท่านมาแสดงธรรมที่มหาวิทยาลัยก็ไปฟัง และนิมนต์มาที่ทำเนียบท่าช้าง และเคยขอให้ท่านพุทธทาสตั้งสำนักสงฆ์เช่นเดียวกับสวนโมกขพลารามที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาซึ่งเป็นบ้านเกิด แต่มาเกิดรัฐประหาร ๒๔๙๐ จึงทำให้โครงการนี้ต้องล้มเลิกไป

สารคดี : กับท่านปัญญาฯ ก็คุ้นเคยกัน

ท่านผู้หญิงพูนศุข : ก็เคยมาเยี่ยมกันที่บ้าน ที่ปารีสนะ ท่านก็ไป

ต่างประเทศกันบ่อย ๆ สมเด็จพระพุฒาจารย์วัดมหาธาตุ พระพิมลธรรม ก็สนิทกัน เมื่อเราประสบเคราะห์กรรมท่านก็มาเยี่ยมบอกว่า อาตมาไม่ห่วงหรอก ท่านรัฐบาลฯ เพราะท่านรู้จักกรรมะหว่างท่านผู้หญิง พอมาเห็นแล้ว บอกไม่ต้องห่วง ท่านก็อุตส่าห์มาเยี่ยม สมเด็จพระวัดสระเกศก็ไปสองครั้ง แล้วท่านเจ้าคุณประยุทเวลานั้นตามไปด้วย

ฉันจากเมืองไทยไป ๑๗-๑๘ ปี ไป พ.ศ. ๒๕๐๑ กลับ พ.ศ. ๒๕๑๘ คนแรกที่ดินไปกราบคือสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก วัดราชบพิธ ท่านไม่ได้รับที่กุฏิ แต่ออกรับในพระอุโบสถ ท่านให้เกียรติเราทั้งที่ขณะนั้นเราไม่มีเกียรติอะไรแล้ว พระท่านยุติธรรม เทียงธรรม ไม่เชื่อคำพูดที่กล่าวหาเรา พระท่านปัญญาสูงคนที่เชื่อคือคนที่ไม่ใช่สติประกอบด้วยปัญญา